

Henryk Cudak

Dysfunkcje zachowań emocjonalnych u dzieci z rodzin pełnych i rozwiedzionych

Pedagogika Rodziny 3/3, 99-107

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Henryk Cudak

Spółeczna Akademia Nauk w Łodzi

Dysfunkcje zachowań emocjonalnych u dzieci z rodzin pełnych i rozwiedzionych

Dysfunction of emotional behavior in children from full and divorced families

Wprowadzenie

Jednym z ważnych problemów społecznych budzących ogromne emocje we współczesnym świecie jest agresja. Wzrastające tempo życia, postęp techniczny, brak autorytetów, konflikty społeczne, zagrożenia środowiska rodzinnego powodują proces tworzenia się dysfunkcji emocjonalnych.

Zjawisko nademocjonalności u dzieci i młodzieży w ostatnich dziesięcioleciach znacznie nasiliło się. Najczęściej szuka się jej przyczyn w środkach masowego przekazu, niekorzystnych uwarunkowaniach makrospołecznych, rówieśniczych i szkolnych. Nie należy jednak pomijać i ignorować wpływu środowiska rodzinnego na zachowania dysfunkcyjne u dzieci.

Postępowanie rodziców wobec sytuacji wewnątrzrodzinnych i pozarodzinnych stanowi dla dzieci z jednej strony model pozytywnego zachowania w stosunku do członków rodziny, rówieśników i dorosłych w środowisku rodzinnym, szkolnym, lokalnym i ponadlokalnym. Z drugiej natomiast strony środowisko rodzinne może stanowić dla dziecka negatywne wzory zachowania, które powodują w konsekwencji patologię społeczną, dewaluację wartości, brak przystosowania społecznego, zaburzenia w zachowaniach emocjonalnych. Elementy tego zachowania są negatywnie odbierane wśród dorosłych i rówieśników. Spośród wielu destrukcyjnych zachowań dzieci i młodzieży agresję należy wymienić jako dość groźne zjawisko społeczne, powodujące dysfunkcje emocjonalne [Cudak, Cudak, 2011].

Negatywne zachowanie się dzieci i młodzieży jest stale aktualnym problemem pedagogów i rodziców. Ze względu na złożoność zagadnień dysfunkcyjnych zachowań emocjonalnych dzieci, problem ten ujmują w badaniach takie nauki jak: psychologia, pedagogika, socjologia, etyka a nawet medycyna.

Na ogół dysfunkcje emocjonalne można określić jako zachowania negatywne w stosunku do otoczenia społecznego przynoszące z reguły krzywdę, bądź cierpienie fizyczne lub psychiczne drugiego człowieka czy grupy ludzkiej.

Na ogół wyróżnia się dwa rodzaje zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży – fizyczną i psychiczną. Fizyczna dysfunkcja zachowań emocjonalnych dzieci w stosunku do rówieśników i dorosłych wyraża się w biciu, wzniecaniu konfliktów w postaci szarpania, uderzania, kopniaków, napaści fizycznej. Natomiast dysfunkcje emocjonalne w sferze psychicznej polegają na wszczynaniu kłótni, wyśmiewaniu, krzyku, krzyku, złości, gniewu w stosunku do drugiej osoby.

J. Ranschburg [1993] zdecydowanie odrzuca pogląd o wrodzonym instynkcie zaburzeń emocjonalnych w zachowaniu. Twierdzi on, że dziecko uczy się zachowań agresywnych przez wielokrotne powtarzanie negatywnych społecznie zachowań.

Dla naszych dalszych rozważań bardziej przydatny jest podział źródeł dysfunkcji emocjonalnej dziecka wyrażonej przez A. Frączka [1979]. Wyróżnił on dwie ogólne przyczyny powstawania agresywnych zachowań.

1. Wpływ środowiska na złożone formy zachowania się.
2. Różnice indywidualne w zapotrzebowaniu na stymulacje w zachowaniu.

Pierwsze źródło zachowań dysfunkcyjnych u dzieci wynika z patologicznych uwarunkowań środowiska społecznego, a szczególnie środowiska rodzinnego, w którym dysfunkcja rodziny, jej dezorganizacja oraz zaburzenie struktury powoduje zachwianie procesów socjalizacji, wychowania i opieki nad dziećmi [Płopa, 2007].

Współczesna rodzina dotknięta jest licznymi konfliktami. Nie rozładowane konflikty potęgują niezadowolenie w małżeństwie, wzajemne urazy między członkami rodziny, stąd też dochodzi do napięć emocjonalnych, zachowań agresywnych, które prowadzą do kryzysów i rozbicia rodziny. Narastanie konfliktów i sytuacji krytycznych w rodzinie prowadzi do jej rozbicia strukturalnego. Proces rozwodowy rozpoczyna czas największego nasilenia się konfliktów między rodzicami, których najczęściej świadkami biernymi i niejednokrotnie uczestnikami czynnymi są dzieci. Podczas oczekiwania na rozwód i w pierwszym okresie porozwodowym nasilają się nieprawidłowe postawy wychowawcze i socjalizacyjne rodziców, atmosfera domu rodzinnego staje się napięta, nerwowa, hałaśliwa, depresyjna, co wpływa niekorzystnie na doświadczenia dziecka i jego stan emocjonalny. Rozwód przyczynia się do dezintegracji rodzinnej i rozbicia rodziny – powoduje on zachwianie emocjonalne dziecka, często też agresję werbalną, a nawet fizyczną.

Poczucie krzywdy, braku miłości obojga rodziców, poczucie osamotnienia spowodowane jest u dziecka rozpadem rodziny.

Zachwianie rozwoju emocjonalnego dziecka i nabywanie negatywnych cech zachowań zaczyna uaktywniać się i utrwałać w sytuacji z jednej strony wciągania go w konflikty między rodzicami, z drugiej strony jest ono obserwatorem wzajemnej agresji rodziców, pomówień i oskarżeń. Zaburzenie sfer emocjonalnych dziecka jest oczywistą konsekwencją negatywnych jego doświadczeń w okresie różnorodnych negatywnych zdarzeń przedrozwodowych w rodzinie, w trakcie procesu rozwodowego i porozwodowego. Sytuacje te powodują stany napięcia nerwowego, lęku, braku bezpieczeństwa, zmniejszonej odporności na stresy. Ten zewnętrzny, wielostronny splot zachowań rodziców w rodzinie rozbitej zarówno psychicznie, jak i strukturalnie, tworzy mechanizm środowiskowego tła agresywnego zachowania dziecka [Cudak, 2010].

Mechanizm ten polega na identyfikacji zachowania dziecka z modelem jego negatywnych zachowań emocjonalnych. Modelem tym dla dziecka są rodzice, z którymi w codziennych interakcjach doświadcza konfliktów, agresji a nawet przemocy. Dziecko może uczyć się negatywnych zachowań przez mimowolne naśladowanie skonfliktowanych rodziców funkcjonujących w środowisku rodzinnym i pozarodzinnym. Dodatkowym elementem wywołującym dysfunkcje emocjonalne są bodźce stresogenne towarzyszące dziecku z rodzicem wywołującym agresję. W wyniku tych kontaktów w skonfliktowanym środowisku rodziny rozbitej może wystąpić u dziecka zaburzenie zachowań emocjonalnych. Trzecim elementem mechanizmu środowiskowego źródła negatywnych zachowań, obok naśladowania zachowań i stresów rodzinnych, jest tolerowanie agresywnych zachowań przez rodziców. Rodzice z rozbitej rodziny, sami sfrustrowani, często o nieodpowiedzialnych zachowaniach społecznych i wychowawczych, nie pouczają swojego dziecka, nie zwracają uwagi na jego zaburzone zachowania, nie stosują zakazów i nakazów wychowawczych. Zdarza się nawet, że w otwartej walce między małżonkami w trakcie rozwodu lub po rozwodzie – ojciec bądź matka nagradza swoje dziecko za naganne zachowanie, przez co wzmacnia i utrwała tego typu zachowania.

Uwagi metodologiczne

Dysfunkcje w zachowaniach emocjonalnych u dzieci i młodzieży staje się coraz większym problemem społecznym. W ostatnich latach obserwujemy nasilenie tego zjawiska.

Eliminowanie tego negatywnego zjawiska jest niezwykle trudne, ponieważ zwiększa się obszar źródeł powodujących agresję w zachowaniach ludzkich. Stąd też niemożliwe jest sprawowanie kontroli oraz kierowanie wychowawcze środowiskami i sytuacjami, które mogą zaburzać zachowanie u dzieci.

W procedurze badawczej poddamy badaniom zachowania dysfunkcyjne dzieci w wieku lat 11–13 (klasy V–VI) tkwiące w środowisku rodzin rozwiedzionych i pełnych.

Postawiono problemy badawcze w postaci:

Czy i w jakim stopniu dzieci uczestniczyły bądź uczestniczą w konfliktach między rodzicami?

Jakie przejawy zachowań dysfunkcji emocjonalnej występują u dzieci w rodzinach rozwiedzionych i pełnych?

Zmienną zależną w badaniach jest zaburzenie zachowania emocjonalnego, a jej wynikami jest częstość i nasilenie różnych rodzajów zachowań agresywnych. Zmienną niezależną są elementy sytuacji rodzinnej dziecka: struktura rodziny i konfliktowość w rodzinie. Wskaźnikami struktury rodziny jest rodzina pełna i rozwiedziona, wskaźnikiem konfliktowości jest częstość uczestniczenia dziecka w sporach rodzinnych.

W procesie badawczym przyjęto hipotezę, że główną przyczyną zachowań dysfunkcji emocjonalnej u dzieci jest zaburzona struktura rodziny w postaci rodziny rozbitej. W rodzinie tej nasilają się konflikty, rodzice są agresywni, wówczas następują nabyte negatywne zachowania u dzieci.

W badaniach zastosowano technikę testu niedokończonych zdań, opowiadanie pt. „Moja rodzina”.

Badania przeprowadzono w drugim półroczu 2012 roku wśród 150 dzieci z rodzin rozwiedzionych, z klas V i VI szkół piotrkowskich. Grupę porównawczą stanowiło 150 dzieci wybranych w sposób celowy z rodzin pełnych, których rodzice charakteryzują się podobnym wykształceniem i pochodzeniem społecznym.

Analiza wyników badań

Jedną z najczęstszych i najgroźniejszych przyczyn dysfunkcjonalności rodziny i jej rozbitcia psychicznego i strukturalnego są konflikty małżeńskie i rodzinne. Osłabiają one, a nawet zrywają więzi między członkami rodziny. Nasilone i częste konflikty z różnych powodów między rodzicami mogą doprowadzić do rozwodu małżonków. W czasie konfliktów, a nawet agresji i przemocy między rodzicami dziecko jest biernym bądź aktywnym uczestnikiem tych negatywnych zdarzeń rodzinnych. W badaniach interesował nas problem włączania dzieci przez rodziców do sporów i konfliktów małżeńskich i rodzinnych w rodzinach rozwiedzionych i pełnych.

Tabela 1. Włączanie dzieci z rodzin rozwiedzionych i pełnych do konfliktów w środowisku rodzinnym

N = 150 – dzieci z rodzin rozwiedzionych

N = 150 – dzieci z rodzin pełnych

Lp.	Uczestnictwo dziecka w konfliktach rodzinnych	Dzieci z rodzin pełnych		Dzieci z rodzin rozwiedzionych		Różnica	
		N	%	N	%	N	%
1.	Bardzo często uczestniczyło	8	5,3	52	34,7	+ 44	+29,4

2.	Uczestniczyło do czasu do czasu	27	18,0	57	38,0	+ 30	+20,0
3.	Raczej nie uczestniczyło	58	38,7	26	17,3	- 32	-21,4
4.	Nie uczestniczyło	57	38,6	15	10,0	- 42	-28,6
5.	Ogółem	150	100,0	150	100,0		

Konflikty występujące w środowisku rodzinnym najboleśniej przeżywają dzieci, które nieświadomie bądź celowo są wciągane przez rodziców do ich sporów i kłótni. W rodzinach rozwiedzionych zbyt duża ilość badanych dzieci (109, co stanowi 72,7%) uczestniczyło bądź uczestniczy w konfliktach między rodzicami, natomiast dzieci z rodzin pełnych znacznie mniej, bo tylko 35 badanych, tj. 23,3% było świadkiem i doświadczało wzajemnej agresji wewnątrzrodzinnej. Analiza wyników wskazuje, że istnieje statystyczna istotność różnicy między dziećmi z rodzin rozbitych i rodzin pełnych ze względu na częstość uczestnictwa w konfliktach między rodzicami i wynosi $\chi^2 = 34,52$, $df = 12$, $p.i. \leq 0,05$. Współczynnik Czuprowa przyjął wartość $T_c = 0,53$, co wskazuje na silną zależność między badanymi rodzinami rozwiedzionymi i rodzinami pełnymi.

Należy wyrazić pogląd, iż sytuacja dzieci z rodzin rozwiedzionych w odróżnieniu od dzieci z rodzin pełnych jest szczególnie trudna, ponieważ oprócz negatywnych przeżyć emocjonalnych związanych z rozwodem rodziców i utraty jednego z nich, dodatkowo o wiele częściej bywały świadkami kłótni, awantur, agresji słownej i fizycznej. Agresja wyrażana przez rodziców w obecności dzieci z jednej strony zaburza sfery emocjonalne dzieci, z drugiej zaś uczy ich negatywnych zachowań emocjonalnych. Największą cenę za konflikt między rodzicami w czasie przedrozwodowym, w okresie rozwodowym i porozwodowym płaci przede wszystkim dziecko. Przykładem identyfikacji zachowań dysfunkcyjnych dzieci przeniesionych z zachowań rodziców są wypowiedzi badanych z grupy rodzin rozwiedzionych: „Często byłem świadkiem kłótni i awantur domowych między rodzicami, dochodziło nawet do rękoczynów. Negatywne ich zachowania wyzwały moją agresję w środowisku rodzinnym w stosunku do mamy i ojca”. Inna charakterystyczna wypowiedź: „Często byłem obecny przy kłótniach rodziców, już po ich rozwodzie. Krzyk rodziców zawsze wzmagał u mnie gniew i złość w stosunku do nich i do siebie”.

Niewielka część badanych dzieci z rodzin rozbitych nie uczestniczyła w konfliktach między rodzicami (15, tj. 10%), mimo o środowisko rodzinne odbierane jest przez wielu badanych dzieci jako niesprzyjające, wrogie i nerwowe. Szczególnie traumatyzujące przeżycia tych dzieci były w czasie toczącego się procesu rozwodowego. Dzieci z tych rodzin, choć nie uczestniczyły w otwartych konfliktach między rodzicami, odczuwały lęk, niepewność, brak bezpieczeństwa, a nawet stres związany z samą sytuacją rozwodową, w wyniku której może stracić ojca lub matkę i ich uczucie miłości rodzicielskiej.

W procedurze badawczej dokonano także analizy dysfunkcyjnych emocjonalnie zachowań u dzieci w rodzinach pełnych i u dzieci z rodzin rozbitych. Wyniki badań dotyczące rodzaju tych zachowań badanych dzieci przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Rodzaje dysfunkcyjnych zachowań emocjonalnych u dzieci z rodzin pełnych i rozwiedzionych

N – dzieci z rodzin rozwiedzionych = 150

N – dzieci z rodzin pełnych = 150

Lp.	Dzieci z rodzin Rodzaje zachowań dys- funkcyjnych	Pełnych		Rozwiedzionych		Różnica	
		N	%	N	%	N	%
1.	Konflikty z rówieśnikami	37	24,7	68	45,3	+31	20,612,6
2.	Bójki	7	4,7	26	17,3	+19	13,9
3.	Szarpanie	16	10,7	37	24,6	+21	22,7
4.	Dokuczanie	12	8,0	46	30,7	+34	12,0
5.	Groźenie	17	11,3	35	23,3	+18	17,3
6.	Przezywanie	25	16,7	51	34,0	+26	12,0
7.	Wyśmiewanie	24	16,0	42	28,0	+18	11,4
8.	Agresywny krzyk	17	11,3	34	22,7	+17	20,7
9.	Nie wykazuje dysfunkcyj- nych zachowań	49	39,3	18	18,6	-31	
10.		198*	132,0*	357*	238,0*		

*Odpowiedzi jest więcej niż 100%, gdyż respondenci przejawiali jedno bądź więcej zachowań agresywnych.

Antagonizmy i nieporozumienia małżeńskie, jakie rozgrywają się podczas procesu rozwodowego, działają zakłócająco na atmosferę wychowawczą, na rozwój osobowości dziecka. Negatywny wpływ rozbicia rodziny, jej więzi uczuciowej uwidacznia się w zaburzonym rozwoju emocjonalnym dzieci, a także w różnych zachowaniach agresywnych w stosunku do kolegów, koleżanek, rodziców, nauczycieli i innego otoczenia społecznego.

Analiza wyników przedstawionych w tabeli 2 wskazuje, że Az 132 dzieci z rodzin rozwiedzionych (stanowi to 88%) ujawnia w swych zachowaniach różne rodzaje agresji. Są to zachowania agresywne słowne w postaci np. przezywania kolegów i koleżanek – 34,0% badanych, wyśmiewanie – 28,0%, dokuczanie psychiczne – 30,7%. Więcej niż co piąte badane dziecko z rodziny rozwiedzionej przejawia w swych zachowaniach krzyk wyrażany w stosunku do rówieśników i dorosłych – dotyczy to również rodziców. Werbalne zachowania agresywne występują także u dzieci z rodzin pełnych, nie są one jednak przejawiane w tak dużej skali i z taką siłą negatywnych zachowań jak w grupie badanych dzieci z rodzin

rozbitych. Agresja słowna dzieci, choć nie należy jeszcze do społecznie destrukcyjnych zachowań, które w konsekwencji mogą prowadzić do patologii emocjonalnej, jednak może ona niepokoić rodziców, nauczycieli i rówieśników, gdyż, jak wskazują badania, dzieci te, szczególnie z rodzin rozwiedzionych, wyrażają w swych zachowaniach niechęć do rodziców, przestają się liczyć z ich opinią, nakazami i zakazami. Zachowują się arogancko wobec zasad i norm zalecanych i wskazywanych przez rodziców, nauczycieli i środowisko lokalne. Manifestowana przez badane dzieci buntownicza i wroga w stosunku do rodziców postawa i zachowania emocjonalne są pewną negatywną ich reakcją za zniszczone dzieciństwo, w wyniku rozbicia rodziny i utraty jednego z rodziców, za doznane cierpienia psychiczne i fizyczne.

Niepokojąca jest dysfunkcja zachowań emocjonalnych u dzieci z rodzin rozwiedzionych w postaci częstych konfliktów z rówieśnikami. Aż 45,3% badanych wywołuje w grupie koleżeńskiej pewne nieporozumienia, spory, gniew, kłótnie. Zachowania te są krytycznie oceniane przez kolegów i koleżanki. Powodują osłabienie więzi koleżeńskich.

Dysfunkcjonalność emocjonalna u dzieci, szczególnie z rodzin rozwiedzionych, wyraża się także w agresji i przemocy fizycznej wobec słabszych kolegów. Spośród 150 badanych dzieci – 26 uczniów klas V i VI wywodzących się z rodzin strukturalnie rozbitych brało udział w różnych bójkach bądź też stosowało siłę fizyczną w postaci przemocy wobec innych dzieci. Przemoc stosowana przez rodziców rozwodzących się wobec siebie i w stosunku do dzieci, zaburzenia wychowawcze w rodzinie, ciągły stres, brak bezpieczeństwa i naśladowanie wzorów negatywnych zachowań rodzicielskich sprzyjały nabywaniu i utrwalaniu agresji fizycznej oraz zachowań dysfunkcyjnych i szkodliwych dla otoczenia społecznego. Badania potwierdzają także, że dzieci z rodzin rodziców rozwiedzionych w sposób świadomy bądź też nieświadomy dokuczają psychicznie rówieśnikom, nauczycielom i rodzicom, wykazując przy tym dużą złośliwość. Dokuczają też fizycznie, wykazując przewagę siłową, natarczywość, a nawet niszczenie przedmiotów, stąd też dzieci te stają się często nieznośne we własnej rodzinie, w środowisku rówieśniczym, lokalnym czy w klasie szkolnej.

Ogółem dysfunkcyjnych zachowań emocjonalnych u dzieci z rodzin o strukturze pełnej jest, jak wynika z badań 99,3%, natomiast wskaźnik ten u dzieci z rodzin rozbitych wynosi aż 226,0%. Oznacza to, że nasilenie i rozmiar dysfunkcyjnych zachowań emocjonalnych w różnej formie występuje w zdecydowanie większym stopniu u dzieci w rodzinach, w których nastąpił proces rozwodowy rodziców. Obliczenia statystyczne wskazują, że analizowanie zachowania dysfunkcyjne u dzieci w sposób statystycznie istotny różnicują badane grupy dzieci z rodzin rozwiedzionych i z rodzin pełnych ($\chi^2 = 57,24$, $df = 12$, $p.i. \leq 0,05$).

Obliczenie statystyczne dotyczy zarówno przejawianych przez dzieci zaburzeń emocjonalnych werbalnych, jak i fizycznych. Na uwagę również zasługuje fakt, że

spośród 150 badanych dzieci z rodzin pełnych – 49 respondentów (tj. 32,7%) nie przejawiało symptomów zachowań dysfunkcyjnych. Natomiast wśród dzieci z rodzin rozwiedzionych tylko 18 dzieci (stanowi to 12%) nie wykazywało zaburzeń w zachowaniu w postaci agresji słownej lub fizycznej.

Wnioski końcowe

Analiza wyników badań pozwala zwrócić uwagę na pewne niepokojące zjawiska powodujące dysfunkcjonowanie środowiska rodzinnego w wyniku nieświadomych, błędnych wychowawczo zachowań rodziców w okresie przedrozwodowym, w trakcie procesu rozwodowego i porozwodowego. Zaburzone zachowania rodziców w rodzinach rozbitych były często potęgowane przez czynne uczestnictwo dzieci w konfliktach rodzicielskich. Konflikty te stanowiły dla dzieci obraz agresji werbalnej, w której rodzice nawzajem oskarżali się w sposób brutalny o domniemane lub faktyczne zdrady, sprzeniewierzenia, nieuczciwości. Dysfunkcje emocjonalne w rodzinie w jeszcze większym stopniu ujawniały sytuacje agresji fizycznej w postaci przemocy, przewagi siły fizycznej i rękoczynów rodziców wobec siebie, których świadkami były nierzadko ich dzieci. Przemoc ta w niektórych przypadkach była stosowana przez ojca na uczestniczące w konfliktach rodzicielskich dzieci. Niepokojący jest fakt, że w rodzinach rozbitych w sposób świadomy w obecności dzieci niszczone był autorytet rodzicielski ojca przez matkę i matki przez ojca. Rodzice w atmosferze wewnętrznych nieporozumień zapominali o tym, że małżeństwo nie jest tożsame z rodzicielstwem, i dziecko – bez względu na relacje i spory między ojcem i matką – ma pełne prawo do miłości rodzinnej oraz kontaktów społecznych i emocjonalnych z obojgiem z nich.

W rodzinach rodziców rozwodzących się i rozbitych występuje często zaburzenie relacji społecznej i emocjonalnej dziecka z jednym bądź obojgiem rodziców. Dzieci, odczuwając niebezpieczeństwo utraty domu rodzinnego, reagowały zaburzonym stanem emocjonalnym skierowanym do rodziców, ponieważ w ich postępowaniu upatrywali źródła zagrożenia. Wyuczone bądź świadome zachowania dysfunkcyjne przejawiane przez dzieci były przemieszczane na negatywne zachowania w grupie rówieśniczej, w klasie szkolnej w stosunku do kolegów i koleżanek.

Dysfunkcyjne zachowanie emocjonalne dzieci i młodzieży jest częstym i niepokojącym zjawiskiem społecznym. Zarówno rodzice, jak i nauczyciele są wobec nich bezradni.

Eliminowanie dysfunkcji emocjonalnych zachowań u dzieci jest trudne, ponieważ wymaga z jednej strony indywidualnego i konsekwentnego sposobu postępowania wychowawczego i socjalizacyjnego z dzieckiem, z drugiej zaś strony zmiany dotychczasowego środowiska, zwłaszcza rodzinnego, jego doskonalenia wychowawczego i opiekuńczego, umacniania więzi uczuciowej w rodzinie.

Streszczenie: Analizując zachowania dysfunkcyjne dzieci w wieku lat 11-13, tkwiące w środowisku rodzin rozwiedzionych i pełnych, zwrócono uwagę na pewne niepokojące zjawiska powodujące dysfunkcjonowanie środowiska rodzinnego w wyniku nieświadomych, błędnych wychowawczo zachowań rodziców w okresie przedrozwodowym, w trakcie procesu rozwodowego i okresie porozwodowym.

Słowa kluczowe: dysfunkcje zachowań emocjonalnych, konflikt, rodzina rozwiedziona, rodzina pełna

Summary: Analyzing the dysfunctional behavior of children aged 11-13, inherent in the environment of divorced and full families, drew attention to some disturbing phenomena causing formation of dysfunctional family environment as a result of the ignorant, erroneous behavior of parents in the educational period before, during and after the divorce process.

Keywords: dysfunctions of emotional behavior, conflict, divorced family, complete family.

Bibliografia

Cudak H., Cudak S., (2011) *Vademecum wiedzy o rodzinie*, Kielce.

Cudak H., (2010) *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Kielce.

Frączek A., (1979) *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*, Warszawa.

Płopa M., (2007) *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Kraków.

Ranschburg J., (1993) *Lęk, gniew, agresja*, Warszawa.